

همگرایی و فروپاشی نهاد خانواده در قرآن

سید ابراهیم سجادی

«هیچ عصری مانند عصر ما خطر انحلال کانون خانوادگی و عوارض سوء ناشی از آن را مورد توجه قرار نداده است و در هیچ عصری مانند این عصر عملاً بشر دچار این خطر و آثار سوء ناشی از آن نبوده است.»^۱

خانواده در طول تاریخ و در جوامع گوناگون، تعریف‌ها، گونه‌ها و ویژگی‌های خاص خود را داشته است.

از منظر فمینیسم چپ، در گذرگاه تاریخ، سه گونه ازدواج و رابطه زناشویی وجود داشته است: ازدواج گروهی برای عصر توحش، ازدواج یارگیری برای عصر بربریت و تک همسری برای عصر تمدن.^۲

در ازدواج گروهی برای نزدیکی جنسی درهم آمیخته، محدودیتی نبوده و هر زن قبیله‌ای به طور مساوی به هر مردی و هر مردی به هر زنی از همان قبیله تعلق داشت.^۳ نخستین محدودیتی که به وجود آمد، محرومیت برادران از ازدواج با خواهران بود،^۴ در اثر این دگردیسی، چند برادر به صورت جمعی با چند زن به صورت مشترک ازدواج می‌کردند و همدیگر را «پنالو» یعنی همراه و شریک خطاب می‌کردند.^۵

در خانواده‌های گروهی، پدر نامعلوم و مادر شناخته شده بود، بدین طریق تنها تبار مؤنث رسمیت داشت.^۶ چنین موقعیتی برای زن، خاستگاه پیدایش خانواده مدرسالار گردید.^۷ با گسترش ممنوعیت ازدواج میان خویشاوندان، ازدواج‌های گروهی جای خود را به ازدواج یارگیر داد که در آن هر زن، مردی را به عنوان شوهر بر می‌گزید. مرد، فرمان‌بردار، ولی با وجود آن مجاز بود شوهر چند زن باشد، اما زن نمی‌توانست چند شوهر داشته باشد، طلاق به سهولت انجام می‌گرفت و فرزند متعلق به مادر بود.^۸

وقتی گله‌داری به وجود آمد، مرد به تناسب کار و فعالیتش دارای ملک خصوصی شد، افزایش قدرت مرد سبب جایگزینی ازدواج تک همسر به جای ازدواج یارگیر گردید که در آن مرد، سالار و فرمانروا و زن برده او و ابزار تولید نسل به حساب می‌آمد.^۹

دیدگاه مخالف دیدگاه فمینیسم چپ، بر این باور است که خانواده پدرسالار، گسترده و متکی بر تک همسری همیشه وجود داشته و در نهایت جای خود را به خانواده هسته‌ای داده است.^{۱۰} البته هر دو گروه این را می‌پذیرند که تاریخ مکتوب، فقط خانواده پدرسالار تک همسر را به یاد دارد که فعلاً خانواده هسته‌ای جای آن را گرفته است.

به هر حال تا اواسط قرن نوزدهم از واژه خانواده، معنایی جز خانواده گسترده به ذهن نمی‌آمد که افراد و اعضای آن عبارت بودند از پدر با همسر یا همسران خود، پسر با همسران و فرزندان شان و سایر خویشاوندان.^{۱۱}

شاخص های عمده خانواده گسترده عبارت بود از مسکن مشترک، اقتصاد مشترک، و سرپرستی مشترک. ۱۲ در خانواده گسترده، ازدواج محصول جبر اجتماعی بود و نه عشق و علاقه شخصی، طلاق در آن رواج نداشت، ولی ازدواج مجدد فراوان دیده می شد. ۱۳

از نیمه دوم قرن نوزدهم، خانواده گسترده در غرب رو به انحلال گذاشت، ازدواج از سلطه خانواده نجات پیدا کرد، پسر و دختر زود هنگام تر از گذشته با هم ازدواج کرده زندگی مستقلی را تشکیل می دادند. خانواده هسته ای که پس از شکل گیری با تولد نخستین فرزند رو به گسترش می نهد و با تولد آخرین فرزند گسترش کامل می یابد، با ازدواج اولین فرزند رو به انقباض می نهد و با فوت شوهر (معمولاً) انقباض کامل می گردد و با فوت مادر انحلال صورت می گیرد. ۱۴ خانواده هسته ای از میان اعضای خانواده گسترده تنها با والدین خود ارتباط دارد. ۱۵

در تحول دیگری، به بهانه توسعه دموکراسی و رواج همجنس گرایی در غرب، رابطه جنسی دو همجنس نیز ازدواج نامیده شده جزء هنجارهای جامعه به حساب آمد. ۱۶

درباره عامل انحلال خانواده گسترده و جایگزینی خانواده هسته ای، دو دیدگاه وجود دارد؛ «فردریک لوبلی» (از فرانسه) و «ویلهلم هاینریش ریل» (از آلمان) تحولات ایدئولوژیکی در غرب را مؤثر می شناسند، به این معنی که با پیدایش افکار آزادی خواه و تساوی طلبانه که در نهایت دگرگونی های قانونی و اولویت حقوق فردی را در پی آورده، زمینه فروپاشی خانواده گسترده فراهم آمد. ۱۷ «پارسونز» جامعه شناس آمریکایی، بر این باور است که با پیدایش نظام پولی و بازار، اندک اندک نظام خویشاوندی و نظام مالکیت خویشاوندی از بین رفت و خانواده گسترده که وسایل تولید را از دست داده بود، به خانواده هسته ای تبدیل شد.

«رنه گونیک» جامعه شناس آلمانی، ضمن پذیرش ریشه یابی یادشده می گوید: در اثر تکامل صنعتی، ساختار درونی خانواده از بین رفته و کارکردهای ثانوی مانند کارکرد اقتصادی، آموزشی، بهداشتی، نگهداری سالخوردهگان و... به سازمان دولتی واگذار شده است و خانواده قادر شد که به کارکرد اولیه خود که عبارت است از رشد شخصیت اجتماعی و فرهنگی کودکان، بپردازد. ۱۸ قرآن پیشینه تاریخی خانواده را با نگاه تبارشناختی ویژه خود، به مطالعه می گیرد و بر این باور پای می فشارد که نخستین بار در روی زمین خانواده هسته ای شکل گرفت و ازدواج آدم (ع) و حوا زمینه پیدایش اقوام و تیره های مختلف را فراهم ساخت:

«یا ایها الناس إنا خلقناکم من ذکر و أنثی و جعلناکم شعوباً و قبائل لتعارفوا إن أکرمکم عندالله أتقاکم» حجرات/ ۱۳

ای مردم! ما شما را از زن و مردی آفریدیم و شما را ملت ملت و قبیله قبیله گردانیدیم تا با یکدیگر شناسایی متقابل حاصل کنید، همانا ارجمندترین شما نزد خدا پرهیزگارترین شماست.

از نگاه قرآن، خانواده گسترده، مجموعه ای شکل یافته از خانواده های هسته ای و افراد مجرد است که با عنوان خویشاوندان بایستی از یکدیگر حمایت داشته باشند، پیوسته خانواده های هسته ای به خانواده گسترده تبدیل شده، فرد و خانواده هسته ای شخصیت و بخشی از آسایش خود را وامدار خانواده گسترده می باشند. این دو نوع خانواده ملزم به رعایت تکالیف حقوقی و اخلاقی می باشند که به استحکام و استواری روابط آنها می انجامد.

در خانواده گسترده مورد قبول قرآن، رئیس خانواده نسبت به دارایی و اداره زندگی افراد و خانواده های زیردست خود، حق تصرف مالکانه و سالارمآبانه ندارد و شکل گیری خانواده های کوچک بایستی با علاقه و انتخاب دختر و پسر جوان باشد؛ و نه بر اساس سنت های قبائلی و عشائری. بدین ترتیب هر دو نوع خانواده از نگاه قرآن رسمیت دارد و کاوشگران روابط خانوادگی بایستی خانواده هسته ای را در بستر خانواده گسترده مورد مطالعه قرار دهند.

گویا با توجه به چنین تلقی از خانواده برخی از دانشمندان مسلمان از خانواده تعریفی ارائه داده اند که خانواده هسته ای و گسترده را هم زمان در بر می گیرد. ابن اثیر که معمولاً واژه ها را در چارچوب مفاهیم دینی تعریف می کند، می گوید:

«الأسرة عشيرة الرجل و أهل بيته» ۱۹.

خانواده عبارت است از خویشان نزدیک مرد و اهل خانه او.

یکی از جامعه شناسان می نویسد:

«خانواده به معنای اعم آن که در قدیم بیشتر مورد توجه بوده است، پدر، مادر، فرزندان و تمام افرادی را شامل می شود که در قانون مدنی به ترتیب اولویت می توانند از ماترک دیگری سهم الارثی داشته باشند، اما خانواده به معنای اخص عبارت است از شوهر، زن و فرزندان آنها» ۲۰.

تکالیف حقوقی مربوط به میراث، یکی از مبانی ضرورت توجه به خانواده گسترده است که در کنار آن نقش «عاقله» در پرداخت دیه قتل غیر عمد و تأمین نفقه اجداد و فرزندان نیز بر چنین الزامی تأکید دارد.

سلامت خانواده در چند نگاه

در خارج از جهان اسلام، وقتی از سلامت خانواده یاد می شود منظور خانواده هسته ای است، و امروزه هیچ فرد، مؤسسه و پژوهشگره ای این آمادگی را ندارد که به احیای خانواده گسترده بیندیشد یا فروپاشی آن را از روی دغدغه به بررسی بنشیند.

سلامت خانواده در نگاه عام، سلامت روابط زن و مرد است و سلامت روابط آن دو، رعایت حقوق متقابل بین آنها می باشد و حقوق همسران در نظام خانواده - با دو تلقی متفاوتی که از آن صورت گرفته - پرتنش ترین بحث فکری و اجتماعی را به خود اختصاص داده است.

اختلاف درباره چند و چون حقوق زن و مرد در زندگی زناشویی، ریشه در خاستگاه طبیعی حقوق، یعنی نیازها و گرایش های روحی دارد، که در نگاه بعضی همچون تفاوت اندام جنسی، به صورت متفاوت در زن و مرد وجود دارند، و از نظر برخی دیگر، آن دو بایدها و نبایدهای رفتاری و کشش های روحی همسانی دارند و به همین جهت در صحنه کار و جامعه نیز باید همانند باشند.

شهید مطهری در این رابطه می گوید:

«فرضیه تشابه حقوق خانوادگی زن و مرد مبتنی بر این است که اجتماع خانوادگی مانند اجتماع مدنی است... زن و مرد با استعدادها و احتیاجات متشابه در زندگی خانوادگی شرکت می کنند و سندهای مشابهی از طبیعت در دست دارند، قانون خلقت به طور طبیعی برای آنها تشکیلاتی در نظر نگرفته و کارها و پست ها را میان آنها تقسیم نکرده است.

اما فرضیه عدم تشابه خانوادگی مبتنی بر این است که... قانون خلقت آنها را در وضع نامشابهی قرار داده و برای هر یک از آنها مدار و وضع معینی در نظر گرفته است.» ۲۱

جریان فمینیستی در جهان، از نظریه تشابه گرا حمایت می کند و ادعای تفاوت زن و مرد را در گرایش ها و کوشش ها، پنداری می داند که ریشه در سلطه مردان و اقدامات تربیتی آنها دارد. آنچه که به عنوان ویژگی ذهنی و اخلاقی زن و مرد شناخته شده و مبنای حقوق در روابط زناشویی قرار گرفته است، در شرایط فعلی که مردان از قدرت بیشتر برخوردار می باشند، دیگر حجیت و سندیت نخواهد داشت.

جان استوارت میل از فمینیست های لیبرال می گوید:

«طبیعت این دو مادام که مناسبات کنونی را با هم دارند قابل شناخت نیست، اگر مردان در جامعه بدون زن و زنان در جامعه بدون مرد به سر برده بودند و یا اگر جامعه ای شکل گرفته بود که در آن زنان زیر سلطه مردان نبودند، آن گاه می توانستیم درباره تفاوت های ذهنی و اخلاقی زن و مرد سخن بگوییم که احتمالاً از طبیعت آنان سرچشمه می گیرند. آنچه را امروز طبیعت زنان می نامند چیزی یکسره تصنعی است؛ زیرا محصول سرکوب در برخی جهات و تشویق در جهات دیگر است.» ۲۲

وقتی فمینیست ها در برابر این پرسش قرار می گیرند که در مواردی بین زن و مرد رابطه دوستانه و دلبستگی دیده می شود و این نمی تواند نماد فرادستی مردان و فرودستی زنان باشد، پس ریشه چنین رضایتمندی را باید در تفاوت ذاتی بین آن دو جست وجو کرد؛ در پاسخ می گویند:

«دلبستگی هایی این چنین عمیق، تنها در سایه حاکمیت ظالمانه ترین نهادها پدید می آید، انسان سپاسگزار کسی است که می تواند بی هیچ ترحمی زندگی اش را بگیرد، ولی به اراده خود چنین نمی کند، در چنین وضعیتی قوی ترین احساس وفاداری و محبت و سپاس در انسان بیدار می شود.» ۲۳

حامیان نهضت زنان، فرا دستی مردان و فرودستی زنان را روبرنای وضعیت اقتصادی آنها می شناسند و معتقدند تا زمانی که زن وابسته و نیازمند به مرد برخوردار و ثروتمند باشد و به استقلال اقتصادی نرسد، این نابرابری بر روابط خانوادگی حاکم خواهد بود.

طرفداران نهضت زنان در رابطه با ریشه اصلی نابرابری فعلی زن و مرد از نظر حقوق، دیدگاه های ناهمگونی دارند؛ فمینیست های کمونیست، مالکیت خصوصی را سبب اصلی قدرتمندی مرد و به استثمار کشیده شدن زن می شناسند که هم زمان با رواج تک همسری به وجود آمد، ۲۴ فمینیست های رادیکال، بچه زایی را عامل اصلی مشکلات و وابستگی زنان به مردان می دانند، ۲۵ فمینیست های لیبرال، شرایط غیرعادلانه و قراردادی را خاستگاه فرودستی زن معرفی می کند. ۲۶

گرایش های گوناگون فمینیستی هر یک با نگاه به ریشه یابی مورد پسند خود، خانواده سالم را به تصویر می کشد که در آن امتیازهای سنتی مرد، به چشم نمی آید و جای آن را برابری همه جانبه یا نسبی گرفته است.

کمونیست های فمینیست، ازدواج آزادانه و عاشقانه، ۲۷ لغو بودن تفوق مرد، ۲۸ رعایت تک همسری توسط زن و مرد، ۲۹ تبعید کودکان به کودکستان ۳۰ و اجرای طلاق با خواست زن و مرد ۳۱ را شاخص سلامت روابط خانوادگی شناخته، و عینیت یافتن آنها را مشروط می دانستند به اینکه وسایل تولید به ملکیت جامعه درآمده باشد و مالکیت خصوصی از میان برود. ۳۲

فمینیست های رادیکال، برای رهایی زن از حقارت و وابستگی، یاری جستن از فناوری و جایگزینی بچه آزمایشگاهی و علمی را به جای بچه زایی زن پیشنهاد می کنند. ۳۳

فمینیست های لیبرال، تندروی کمونیست ها و رادیکال ها را ندارند، ولی ریاست تاریخی مرد را به باد انتقاد گرفته ۳۴ توافق ها و قراردادهای را برای الغای نابرابری ها و ایجاد رابطه عادلانه بین زن و مرد کارساز می شناسند، از این منظر وقتی زن براساس قرارداد ازدواج، می تواند در رابطه با تداوم زندگی زناشویی و انتخاب هر نوع شغل، آزادانه تصمیم بگیرد؛ کار منزل و تربیت اولاد را به عنوان اولویت های شغلی برمی گزیند، تقسیم کار رایج در خانواده برای او پذیرفتنی می نماید و می خواهد به ایفای نقشی پردازد که از کس دیگری ساخته نیست. میل در این رابطه می نویسد:

«اگر ازدواج قراردادی میان افرادی با حقوق برابر باشد... و هر زنی صلاحیت اخلاقی داشته باشد که بتواند بر حسب شرایط عادلانه از شوهر خود جدا شود، و اگر ورود به همه مشاغل آبرومندانه برای زنان مثل مردان ممکن باشد، در این صورت زن لازم نخواهد دید که برای دفاع از حقوق خود، در طول زندگی مشترک از قابلیت هایش برای کسب درآمد استفاده کند. زنی که ازدواج می کند تصمیم می گیرد به اداره خانه و تربیت فرزندان پردازد و همه توانش را در این مسیر به کار گیرد...»

به نظر من آنچه اکنون تداول دارد در مجموع مناسب ترین روش تقسیم کار میان زن و مرد است: مرد معاش خانواده را تأمین کند و زن بر هزینه ها و مخارج خانواده نظارت می کند. زنی که علاوه بر تحمل رنج زایمان، مراقبت و تربیت کودکان را نیز به عهده دارد اگر در استفاده بهینه از درآمد مرد بکوشد و چنان عمل کند که بر آسایش خانواده بیفزاید، نه تنها به اندازه سهم خود، بلکه بیش از سهم خود جسم و روح خویش را در زندگی مشترک به خدمت گرفته است. اگر زن علاوه بر همه اینها وظایف دیگری نیز به عهده بگیرد بعید است وظایفی که در بالا آوردیم از دوشش برداشته شود... آنچه او در مراقبت از فرزندان و تنظیم امور خانه می کند کاری است که از عهده کس دیگری بر نمی آید... از همین رو اگر شرایط عادلانه باشد به نظر من چندان مطلوب نیست که زن با کار خویش بر درآمد خانواده بیفزاید». ۳۵

برتراند راسل نیز در راستای تأمین سلامت روابط خانواده نقش مادر را در تربیت فرزندان ستوده کودکان کودکان را که توسط پرستاران حقوق بگیر تربیت می شوند از نظر روان شناسی، کودکان بی پدر و مادر می شناسد. وی با این حال پیشنهاد می کند:

«اگر زن متأهل [به قصد سرپرستی فرزند] با تکیه بر تأمین شوهر، شغلش را رها کند، این حقارت است، راه دیگر این است که دولت به زنان جوان مساعده پردازد که خودشان از اطفال نگهداری کنند؛ بدون اینکه برای این امر تحت تعلق حقارت آور مردی قرار گیرند». ۳۶

نگرش تفاوت گرا، روابط بایسته زناشویی را روی پایه کشش های طبیعی زن و مرد قابل بنیاد می بیند و نظام حقوقی و تعامل دو جانبه ای را برای استواری و ثبات خانواده پیشنهاد می کند که با توجه هر چه دقیق تر به تفاوت ها و نیازهای طبیعی وجدایی ناپذیر از شخصیت زن و مرد سامان یابد، در پناه چنین نظامی عشق جوشان زن، مرد و فرزند، به گونه ای توأمان، فلسفه تشکیل خانواده را می نماید. ویل دورانت می گوید:

«طبیعت، خانواده را ساخته است تا مرد را به خدمت زن و زن را به خدمت کودک بپیوندد، مردان

از روی طبع، خادم و بنده زنان، و زنان از روی طبع، خادم و بنده کودکان و نوع انسانند». ۳۷

«همه زندگی به دور عشق زن و مرد و عشق فرزند می چرخد» ۳۸.

نمونه هایی از تفاوت های زن و مرد که سبب تفاوت احساس ها، واکنش ها و رفتارها شده و آن دو را در دو مدار مختلف قرار می دهند تا یکدیگر را درک نموده و مکمل همدیگر باشند، ۳۹ عبارتند از:

«مردها خشن و زنان ملایمند... مردان سردند و زنان گیرایی دارند» ۴۰.

«مردان از روی طبع خادم و بنده زنان هستند ۴۱ و زنان از سر خودخواهی به فرزندخواهی سقوط می کنند» ۴۲.

«خانم ها تابع احساس، و آقایان تابع عقل هستند» ۴۳.

«مرد دنبال هدف عینی، و توجه زن به امور خانواده است» ۴۴.

«مرد با سکوت به آرامش می رسد و زن با حرف زدن» ۴۵.

«زن به واسطه قطع ارتباطش با شخص دیگر افسرده می شود و مرد با از دست دادن هدف عینی» ۴۶.

«مرد تمایل به استقلال دارد، ۴۷ زن بیشتر به وسیله غریزه انقیاد به مرد می پیوندد» ۴۸.

«مرد را اتکا، اطمینان و قدردانی کوشاتر می کند، و زن را توجه و احترام به ایثار و می دارد» ۴۹.

این تفاوت ها سبب می شود که زن و مرد در کنار هم احساس آرامش کنند هر کدام نیازهای روحی خویش را در دیگری بیابد و از عملکرد برخاسته از ویژگی های یکدیگر لذت ببرند؛ البته در صورتی که با احساسات همدیگر آشنا باشند و از شریک زندگی خویش به گونه ای حمایت به عمل آورند که او خواسته هایش را تأمین کند. جان گری می نویسد:

«مرد با احساس ویژگی های مردانه و زن با احساس ویژگی های زنانه یکدیگر را جذب می کنند... اگر زن سبب شود که مرد احساس مردانه داشته باشد، به او در جذب به همسرش کمک می کند، به همین شکل نیز زن زمانی بیشتر جذب شوهرش می شود که شوهر به احساسات زنانه او بها بدهد. توجه به تفاوت های یکدیگر، راز پایدار نگاه داشتن شور و شوق در زندگی زناشویی است» ۵۰.

چنین داد و ستدی، تعهد، اعتماد، صمیمیت و روحیه همکاری متقابل را به وجود می آورد که عوامل پاسداری از روابط زناشویی شناخته شده اند. ۵۱

دیدگاه تفاوت گرا تأمین معیشت خانواده را وظیفه مرد، و تربیت فرزند و پخش عاطفه در کانون خانواده را رسالت زن می داند و کار زن را در خارج خانه مثبت ارزیابی نمی کند. ۵۲

علاوه بر تعدادی از دانشمندان همچون پارسونز امریکایی و شلسکی آلمانی، نظام هیتلری از حامیان جدی این تفکر بود. ۵۳ اعلامیه حقوق بشر که تأمین معیشت خانواده را وظیفه مرد می داند (ماده ۲۵ بند یک و ماده ۲۳ بند ۳) نیز به گونه ای با این نظریه همسویی دارد.

قرآن و سلامت خانواده

اسلام هم زمان، هم به سلامت خانواده گسترده می اندیشد وهم به استواری خانواده هسته ای. پرداخت دیه قتل غیرعمد، انفاق بر پدربزرگ ها و فرزندان فرزند، طبقات سه گانه در باب ارث، صله ارحام و تشکیل هیئت داورى از جمع خویشاوندان جهت حل اختلافات زناشویی که به طور عمده ریشه قرآنی و ماهیت حقوقی دارند، راهکارهایی هستند برای حراست از خانواده گسترده و تحکیم روابط اعضای فامیل. ولی نگاه قرآن به سلامت خانواده هسته ای نگاه متمرکز، موضوعی و همه جانبه است،

شاید بدین دلیل که هر خانواده هسته ای امروز، کانون خانواده گسترده فرداست، پس تأمین سلامت او بی تردید سلامت خانواده گسترده ای را در پی دارد، همان گونه که خانواده گسترده هنجارها و ارزش ها را به خانواده هسته ای منتقل می کند. ۵۴ به عبارتی شیفتگی متقابل و محدودیت اعضای خانواده هسته ای و استعداد و آمادگی آن برای تبدیل شدن به خانواده گسترده که ارزش ها را به خانواده نو بنیاد هسته ای اهدا می کند، اولویت دهی به سالم سازی خانواده هسته ای را منطقی می نمایاند. به همین دلیل ثبات بخشیدن به خانواده کوچک نگاه ویژه قرآن را به خود اختصاص داده است.

نگاه قرآن به زن و مرد نگاه تفاوت باورانه است.

اشاره قرآن به اینکه زن در میان زر و زیور به رشد و بالندگی می رسد و طبعی لطیف و حساس دارد و در موقع تخاصم و عصبانیت آشفته سخن می گوید: «أُوْمِنْ يَنْشَأُ فِي الْحَلِيَّةِ وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرِمَبِينِ» (زخرف/۱۸)، که بنابر یک احتمال در مراد آیه، به معنای بازگویی احساساتی بودن اوست. در جایی قرآن از ضعف و سستی متراکم زمان بارداری مادر و دو سال زحمت شیرخوارگی کودک به عنوان فلسفه سپاس والدین یاد می کند:

«و وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَيَّ وَهْنًا وَ فِصَالَهُ فِي الْعَامِ أَنْ أَشْكُرَ لِي وَ لِوَالِدِكَ إِلَيَّ الْمَصِيرَ» لقمان/۱۴

ما به انسان در حق پدر و مادرش سفارش کردیم؛ مادر که به فرزندش باردار می شود و تا دو سال که طفل را از شیر می گیرد هر روز بر رنج و ناتوانی اش افزوده می گردد - که در مقابل من و پدر و مادرت سپاسگزار باش که بازگشت به سوی من خواهد بود. آیه یاد شده در حقیقت از عشق و فداکاری مادر به فرزند و از نیاز او به حمایت، موقع بارداری و شیردهی سخن می گوید.

قرآن در وصف شرم و حیای دختر شعیب که می گوید: «فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ» ارزشمندی تمایل طبیعی زن را به عفت و حریم داشتن در برابر مرد گوشزد می کند، چنان که در روایتی او و را چون گل، دارای طبعی لطیف دانسته است. ۵۵

ویژگی های یاد شده، هر کدام نقطه مخالف خود را در مرد می رساند، گویی آیات مزبور مرد را منطقی تر، دارای شانس سلامت جسمی و روحی بیشتر و در مقابل غریزه جنسی، خود باخته تر می شناسد. علاوه بر این بیان ضمنی قرآن به صورت صریح و بی پرده نیز درباره شدت جوشش غریزه جنسی در مردان سخن گفته است:

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكُمْ وَ بَنَاتِكُمْ وَ نِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يَعْرِفْنَ فَلَإِيْذِينَ» احزاب/۵۹

پیامبر! به زنان و دختران خود و زنان مؤمنان بگو که بالاپوش های خویش را پیش تر گیرند تا عقیف شناخته شده از خطر آزار مردان در امان باشند.

قرآن در کنار نیاز جنسی، از نیاز روحی خاصی نام می برد که مرد را ناگزیر می سازد تا خواستگار و خدمت گزار زن باشد و آن عبارت است از بازیافت آرامش روحی موقع بازگشتن به خانه و قرار گرفتن در کنار همسر قانونی خود.

«وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا» اعراف/۱۸۹ و روم/۲۱

از جنس خود او همسرش را آفرید تا در کنارش به آرامش و راحتی برسد.
در این خصوص جان گری می گوید:

«مسرّت و خوشحالی زن چونان دوش آبی است که استرس تمام مدت روز شوهرش را می شوید و از بین می برد.» ۵۶

بدین ترتیب زن با توقع حمایت و خدمت به مرد نگاه می کند و مرد را نیاز جنسی و انگیزه هایی از خستگی ها به سوی زن گسیل می دارد. این دو نوع چشم داشت برخاسته از کشش ها و نیازهای ناهمگون، زیربنای نظام حقوقی خانواده را در قرآن تشکیل می دهد که با رعایت دقیق آن دوستی و مهرورزی دوسویه مورد نظر آیه «و جعل بینکم مودّة و رحمة» (روم/۲۱) به وجود می آید و خلافتکاری های جنسی و شهوانی در زندگی زن و مرد رو به کاهش می نهد: ۵۷

«هنّ لباس لکم و أنتم لباس لهنّ» بقره/۱۸۷

چنین خانواده ای می تواند آرزوی داشتن فرزند شایسته را در سر بپروراند و به خوبی از عهده پرورش او برآید:

«فلما أتقلت دعوا الله ربهما لئن آتیتنا صالحاً لنكوننّ من الشاکرین» اعراف/۱۸۹

وقتی احساس سنگینی کرد هر دو [زن و شوهر] پروردگار خود را خواندند که اگر به ما فرزند شایسته ای ارزانی داری جزء سپاسگزاران تو می شویم.

تربیت یافتگان کانون خانوادگی آکنده از محبت و دلسوزی و پیراسته از گناه و آلودگی همیشه به یاد مهرورزی های پدر و مادر بوده به خود اجازه نمی دهند که در برابر آنها حتی کلمه «افت» را بر زبان جاری کنند. (اسراء/۲۲) و همواره دعای خیر و رحمت برای آنان بر زبان دارند:

«و قل ربّ ارحمهما کما ربّیانی صغیراً» اسراء/۲۴

و بگو پروردگارم؛ چنان که پدر و مادرم در کودکی با مهربانی به تربیتم پرداختند تو نیز در حق آنها مهربانی فرما.

این است تصویر خانواده سالم در قرآن که مؤثرترین راهکار برای جامعه پذیری هم زیستی و هم گرایبی نیز به حساب می آید.

خانواده سالم کانون محبت و مهرورزی است و کلید آن در اختیار مرد قرار داده شده است، علاقه و محبت اصیل و پایدار زن، همان است که به صورت واکنش علاقه و احترام یک مرد، به وجود می آید، ۵۸ مرد هر اندازه موجبات آرامش و آسودگی خاطر همسر خود را فراهم کند، غیرمستقیم به همان میزان به سعادت خود خدمت کرده است و کانون خانواده خود را رونق بخشیده است. ۵۹ زمانی که زن احساس کند مورد توجه و احترام است، ارضا شده همچنان به ایثار خود ادامه می دهد، ۶۰ شهید مطهری در تعبیری تمثیلی نقش مرد را در گسترش محبت در فضای خانواده چنین ترسیم می کند:

«مرد مانند کوهساران است و زن به منزله چشم، و فرزندان به منزله گل ها، چشمه باید باران کوهساران را دریافت و جذب کند تا بتواند آن را به صورت آب صاف زلال بیرون دهد و گل ها و گیاهان و سبزه ها را شاداب و خرم کند.» ۶۱

با توجه به چنین نقشی، قرآن در هنگام یادآوری خطر فروپاشی خانواده مرد را مخاطب اصلی خود می‌شناسد و با چندین عبارت، ولی دارای یک پیام، مسئولیت مرد را خطر نشان می‌کند، جملات «و لاتضاروهن» (طلاق/۶) «عاشروهن بالمعروف» (نساء/۱۹) و «فإمساك بمعروف أو تسريح بإحسان» (بقره/۲۲۹) برخورد بایسته مرد را با زن یادآوری می‌کند که عبارت است از ادای حقوق، تأمین نیاز مادی، رعایت عدالت، گفتار نیک و رفتار نیک. ۶۲ مجموع این بایدها در قوامیت مرد نهفته است که قرآن درباره آن می‌گوید:

«الرجال قوامون على النساء بما فضل الله بعضهم على بعض و بما أنفقوا من أموالهم فالصالحات قانتات حافظات للغيب بما حفظ الله» نساء/۳

مردان قوامیت دارند بر زنان؛ به دلیل آن که خدا برخی از ایشان را بر برخی برتری داده و نیز به دلیل آن که از اموال شان خرج می‌کنند. پس زنان صالح فرمان بردارند و به پاس آنچه خدا برای آنان حفظ کرده، اسرار [شوهران خود] را حفظ می‌کنند.

اگر حرف «فا» در جمله «فالصالحات قانتات...» برای بیان نتیجه قوامیت باشد و سببیت را برساند (چونان که در بیشتر موارد، فاء عاطفه سببیت را می‌رساند) شاید بتوان نقش مرد را در واداشتن زن به اطاعت به صورت روشن تر از آیه استفاد کرد.

روایاتی که ناظر به قوامیت مرد یا در صدد بیان حقوق زن است نیز به اصالت نقش مرد در استواری و سلامت خانواده اشاره دارد.

پیامبر(ص) در پاسخ پرسش درباره حقوق زن فرمود:

«فإن لهنّ عليكم حقاً واجباً لما استحللتم من أجسامهنّ، و بما واصلتم من أبدانهنّ، و يحملنّ أولادكم في أحشائهنّ، حتّى أخذهنّ الطلق، فأشفقوا عليهنّ، و طيبوا قلوبهنّ، حتّى يقفن معكم، و لاتكروهوا النساء و لاتسخطوا بهنّ، و لاتأخذوا ممّا آتيتموهنّ إلّا برضاهنّ و إذنهنّ». ۶۳

زنان بر عهده شما حقوق واجبی دارند؛ به جهت آنکه تنشان را بر خود روا می‌دارید و با اندام آنها تماس دارید، و به دلیل آنکه فرزندان شما را در درون خود حمل می‌کنند تا موقع زایمان، پس نسبت به آنها مهربان باشید و دل آنها را شاد نگه دارید؛ تا با شما بمانند، بر خلاف میل شان آنها را به کاری وادار نکنید و خشم آنها را برمینگیزید و بدون رضایت و اجازه از مهریه شان چیزی نستانید.

فروپاشی خانواده

فروپاشی خانواده به عنوان آسیب اجتماعی به صورت فزاینده، نابهنگام و برخلاف انتظار، در اثر ناکامی برخی از عناصر تشکیل دهنده خانواده در ایفای نقش بایسته اجتماعی خود اتفاق می‌افتد، به همین جهت انحلال طبیعی که به سبب مرگ طبیعی پدر یا مادر صورت می‌گیرد با نگاه آسیب شناختی به مطالعه گرفته نمی‌شود.

در تعریف فروپاشی خانواده آمده است:

«فروپاشی خانواده عبارت است از شکستن واحد خانوادگی و یا تجزیه ترکیبی از نقش های اجتماعی، به علت آنکه یکی یا چند تن از عهده انجام تکالیف ناشی از نقش خود، آن طور که باید و شاید، برنیامده است». ۶۴

از هم گسیختگی نقش‌ها در خانواده، گونه‌های مختلفی دارد که از عوامل چند گانه ای ۶۵ - چون جنگ مهاجرت، شهرنشینی... - منشأ می‌گیرد، از میان آنها ناسازگاری و طلاق، کانون مرکزی توجه جامعه شناسان، روان شناسان و حقوق دانان به حساب می‌آید و از این دو بیشترین عنایت را طلاق به خود اختصاص داده است که آمار و ارقام از رشد نگران کننده آن در عصر حاضر خبر می‌دهد، به عنوان نمونه:

میزان فروپاشی خانواده در امریکا از شش درصد در سال ۱۸۹۰ به چهل درصد در سال ۱۹۴۸ رسیده و هم اکنون به ۶۰٪ رسیده است. ۶۶

در سوئد ۶۷٪ از موارد پیوند زناشویی به جدایی می‌انجامد، ۶۷ در اسپانیا از دو ازدواج یکی منجر به طلاق می‌شود، ۶۸ به گزارش یونسکو در کشورهای صنعتی جهان از هر چهار مورد ازدواج سه مورد به طلاق می‌انجامد. ۶۹

طبق گزارش‌های آماری، طلاق در کشورهای اسلامی نیز سیر صعودی نگران کننده ای دارد؛ از باب نمونه:

در ایران از سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۰ در برابر هر هزار ازدواج ۷۵ فقره طلاق، از سال ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۵ از هر هزار مورد ازدواج ۹۲ فقره طلاق به ثبت رسیده است، و از ۷/۹ درصد در سال ۱۳۷۷ به ۱۰/۳٪ رسیده است. در عربستان سعودی ۲۴٪ ازدواج‌ها به طلاق می‌انجامد، در کویت به ازای هر چهار ازدواج، یک مورد به طلاق می‌انجامد، و تهران سال ۱۳۸۰ شاهد یک مورد طلاق در برابر پنج ازدواج بوده است. ۷۰

با توجه به سنت پرهیز از طلاق و استبداد مردان در کشورهای اسلامی، آمار یادشده به هیچ وجه نمی‌تواند گویای واقعیت فروپاشی روابط زناشویی باشد، بی‌تردید واقعیت در این کشورها تلخ‌تر از گزارش‌های رسمی می‌باشد. البته در جهان غرب نیز آمارها، واقعیت‌ها را به طور کامل باز نمی‌تاباند. ویل دورانت در رابطه با وضعیت روابط زناشویی و ناسازگاری‌های خاموش در خانواده‌های غربی [که در جهان اسلام نیز زمینه تطبیق دارد] می‌گوید:

«سال به سال ازدواج‌ها دیرتر و جدایی‌ها زودتر فرا می‌رسد و کم‌کسی پیدا می‌شود که اخلاص و وفاداری را بستاند، به زودی زمانی خواهد رسید که هیچ مردی نخواهد خواست با زنی که با هم از تپه زندگی بالا رفته بودند پایین بروند و ازدواج بی‌طلاق چنان نادر خواهد شد که باکره در شب زفاف. تازه طلاق گیرندگان فقط بخشی از ازدواج‌های نافرجام هستند... چقدر زن و مرد می‌خواهند از هم جدا شوند، ولی جرئت اظهار ندارند، یا چقدر اشخاص خواستار جدایی شده‌اند، ولی دادگاه‌ها موافقت نکرده‌اند. از درد دل دیگران می‌پرس، آنها چیزی که تو می‌خواهی نخواهند گفت. آنجا به جای جدایی، ترس از نام و ننگ است، و به جای عشق، بی‌علاقگی است، و به جای اخلاص و وفا، حيله و فریب است. شاید بهتر باشد که این دسته نیز از هم جدا شوند و از هم پاشیدن زناشویی امر مسلم و محقق گردد؛ تا کسانی را که به فکر نسل انسان هستند و عشاقی را که ستاینده عشقند، وادار به چاره‌جویی کند تا نگذارند عشق به این زودی و به این جوانی بمیرد». ۷۱

به همان میزان که طلاق و ناهنجاری‌ها در زندگی خانوادگی رو به افزایش است آثار و پیامد اجتماعی آن نیز هر روز بیش از گذشته حیات جامعه را به تهدید می‌گیرد و به ناامنی‌ها دامن می‌زند، بر اساس تحقیقات به عمل آمده ۹۶٪ مجرمین خطرناک در خانواده‌های خود تحت تأثیر

مشکلات ناشی از جدایی های گوناگون والدین خود قرار گرفته اند، ۶۰/۴٪ نوجوانان بزهکار متعلق به خانواده هایی بوده اند که در اثر مرگ و میر والدین یا طلاق از هم پاشیده اند، ۴۴٪ معتادان از سرپرستی خوب والدین محروم بوده اند ۷۲، ۷۰٪ از افرادی که گرفتار آسیب های اجتماعی می شوند، کودکان طلاق هستند، ۷۳ صدی هفتاد از بیماران روانی، افراد کژخوی و کسانی که با جامعه و قانون در ستیز می افتند، عموماً از خانواده هایی آمده اند که به نحوی دچار آسیب و لطمه شده اند. ۷۴ در امریکا هر سال بیش از یک میلیون نوجوان از خانواده های خود فرار می کنند و نیمی از آنها را دختران جوان تشکیل می دهند که در خدمت دزدی، معامله مواد مخدر، رواج فحشا درآمد یا به خودفروشی مشغول می گردند. کشیش «بروریتز» که مؤسسه خیریه اش در خدمت این گونه کودکان بود می گوید:

«هشتاد درصد نوجوانان فراری برای زنده ماندن، خودفروشی می کنند، در امریکا پانصد هزار نوجوان زیر ۱۷ سال به کار فحشا اشتغال دارند، در تمام عمرم فاحشه ای را ندیدم که خود فروشی او با فرار از خانه آغاز نشده باشد.»

این گریز اطفال همیشه مخصوص خانواده هایی است که پدران و مادران، مهربان نبوده و با هم تفاهم ندارند. ۷۵

علل و اسباب

آمار و ارقام مربوط به فروپاشی خانواده که پیش از این به مطالعه گرفته شد نرخ طلاق را در جهان اسلام و دنیای نامسلمان متفاوت نشان می دهد، فاصله ۱۰/۳٪ با ۶۷٪ چشم گیر است، ممکن است نگاه مقایسه ای به پدیده طلاق در ایران و سوئد این توهم را در پی آورد که نرخ طلاق در ایران (از باب مثال) هنوز به مرز آسیب اجتماعی نرسیده است!

ولی کمی دقت خلاف این توهم را می نمایاند، در جامعه ای که طلاق حلال مورد خشم خدا شناخته شده و آهنگ انقلاب در آن هدف خود را میراندن تمام نارسایی ها معرفی می کند، رشد سه درصدی طلاق طی دو دهه شدت آشفتگی روابط زناشویی را نشان می دهد.

بنابراین فروپاشی خانواده در سطح جهان و کشورهای اسلامی خطری جدی است. رویارویی با این خطر نظرخواهی از قرآن را پیرامون علل و اسباب پیوستگی و گسستگی روابط زناشویی اجتناب ناپذیر می نماید. عواملی که سلامت خانواده را تهدید می کند و قرآن نیز بدانها اشاره دارد به دو بخش برون خانوادگی و درون خانوادگی می تواند تقسیم شود که هر یک تعریف خاص خود را دارد.

الف. عامل برون خانوادگی

منظور از «عامل برون خانوادگی» طرح و تدبیری است که با اغراض واهداف معینی در فضایی غیر از فضای خانواده ها تهیه دیده می شود و بر ضد خانواده مشخص یا نظام خانوادگی در سطح یک کشور یا در سطح جهان مورد استفاده قرار می گیرد.

دسیسه هایی که موارد جزئی را هدف می گیرد معمولاً با حربه نسبت فحشا به زنان، براندازی یک خانواده را دنبال می کند، نمونه بارز این نوع ویرانگری «داستان افک» است که در قرآن آمده:

«إِنَّ الَّذِينَ جَاؤُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِّنْكُمْ لَا تحسبوه شراً لكم بل هو خير لكم لكل امرئ منهنم ما اكتسب

من الإثم و الذی تولی کبره منهنم له عذاب عظیم» نور/۱۱

در حقیقت کسانی که آن بهتان [داستان إفك] را مطرح کردند دسته ای از شما بودند، آن تهمت را شری برای خود تصور می کنند، بلکه برای شما در آن مصلحتی بوده است. برای هر یک از آنها که به این کار دست زدند، همان گناهی است که مرتکب شده است و آن کسی از ایشان که قسمت عمده آن را به گردن گرفته است، گرفتار عذاب سختی خواهد بود.

جریان إفك، خانواده پیامبر(ص) را به تهدید گرفته بود و رابطه پیامبر(ص) را با یکی از همسرانش تا مرز فروپاشی پیش برد.

قرآن به قصد رویارویی با این گونه حیلها می گوید:

«وَأَذِينِ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَّ لَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَّ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» نور/۴

و کسانی که نسبت زنا به زنان شوهردار می دهند سپس چهارگواه نمی آورند، هشتاد تازیانه به آنان بزنید و هیچ گاه شهادتی از آنها نپذیرید و اینان خود فاسقند.

قرآن در کنار اقدامات موردی خانمان سوز، خطر فراگیری را نیز پیش بینی می کند و آن عبارت است از تلاش سازمان یافته و هدفمند جهت گسترش فحشا و فساد جنسی در جامعه دینداران تا هم زمان شکل گیری و تداوم زندگی خانوادگی را در کل جامعه با مشکل رو به رو کند:

«إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» نور/۱۹

کسانی که دوست دارند که زشتکاری و فحشای زنا در میان اهل ایمان شیوع پیدا کند برای آنان در دنیا و آخرت عذابی دردناک خواهد بود.

متأسفانه این پیش بینی قرآن جامعه عمل پوشید، در غرب نهضت حمایت از برابری زن و مرد با پیشنهاد روابط و اخلاق جنسی جدیدی، به جنگ ازدواج و نظام زناشویی سنتی آمد، این نهضت که در سطح جهان به پیروزی های بزرگی دست یافته است هم اکنون در صدد تسخیر جوامع اسلامی می باشد.

راز موفقیت جهشی نهضت زنان در غرب در این نهفته است که نظام خانوادگی مردسالارانه و سیاهی در آن دیار حاکم بود و بر اساس آن تا حدود سال ۱۹۰۰ زنان از حقی برخوردار نبودند که مردان ملزم به رعایت آن باشند، ۷۶ زنان حتی حق مالکیت هم نداشتند، تا اینکه در سال های ۱۸۸۲، ۱۹۰۰، ۱۹۰۷، ۱۹۱۹ و ۱۹۳۸ به ترتیب در انگلیس، آلمان، سوئیس، ایتالیا و فرانسه حق مالکیت زن تصویب و تأیید شد. ۷۷

در نظام زناشویی سنتی غرب، طلاق جز در فرض ارتکاب زنا مشروعیت نداشت، زن ناگزیر بود بار ستم مرد را تا آخر عمر بر دوش کشد. ۷۸ قانون منع طلاق در امریکا سبب تشکیل باندهایی شد که در آنها وکلای دادگستری، پزشکان، قانون دانان و نویسندگان عضویت داشتند و تلاش می کردند برای زن و مرد متقاضی طلاق، زمینه زنا را فراهم کنند تا طلاق بستر قانونی پیدا کند.

حضور زن در صحنه فعالیت های اجتماعی و سیاسی پذیرفته نبود، در سال ۱۸۴۰ زنانی که از امریکا برای شرکت در نخستین کنفرانس ضد برده داری به لندن آمده بودند، به دلیل زن بودن، اجازه شرکت در کنفرانس را دریافت نکردند. ۷۹

چنین سخت گیری وحشتناکی سبب راه اندازی نهضت فمینیستی توسط «مری وولستونگرافت» در نیمه دوم قرن هیجده میلادی گردید، ۸۰ در این تفکر که در بستر رنسانس روبه رشد گذاشته بود،

توسعه ازدواج آزاد، خانواده تک سرپرست، جست وجوی زندگی عاشقانه بدون ازدواج، به عنوان بدیل ازدواج سنتی مردسالارانه پیشنهاد می شد. ۸۱

منادیان برابری زن با مرد به اندیشه سازی پرداختند تا زمینه بیرون آمدن زن و مرد را از چارچوب ازدواج سنتی که از نگاه آنها محدودیت آفرینی می نمود فراهم آورند. برتراند راسل می گفت:

«اگر ضرورتی نیست که مرد مجرد بکر باشد، در زمینه مساوات مرد و زن نیز این امر ادعا می شود که باکره بودن زن شوی نرفته ضرورتی ندارد... اگر مرد مجاز باشد که قبل از زناشویی روابط جنسی داشته باشد زنان نیز باید یک چنین اجازه ای داشته باشند.» ۸۲

«... این دو نباید در آزادی یکدیگر مداخله کنند. اگر... زن یا شوهر به صورت پاسبانی برای دیگری جلوه کند و مزاحم آزادی دیگری باشد، هیچ گاه زناشویی با موفقیت و خوشبختی قرین نخواهد بود... آنها... باید در زندگی خصوصی برای دیگری قائل به آزادی باشد.» ۸۳

معنای سخن راسل این است که بذل و بخشش در مورد زن باید خوب و ستوده باشد! چرا کام دیگران را شیرین کردن در اخلاق جنسی مذموم باشد.» ۸۴

شکل رادیکال تر فمینیسم، دم از ساختگی و غیرطبیعی بودن خانواده می زد ۸۵ و از بچه زایی به عنوان وسیله استثمار زن یاد می کرد. ۸۶

فرویدیزم نیز همسان راسل، از اخلاقی بودن آزادی جنسی سخن گفت و بازیابی گوهر و ذات انسان را در گرو اشباع غریزه جنسی دانست و باطل بودن قید دین، اخلاق، اجتماع و سنت ها را که محدودیت جنسی ایجاد می کند؛ فریاد کشید. ۸۷

با پیدایش و گسترش سریع انقلاب صنعتی، کارخانه ها و کارگاه ها، زن، در حالی که گرفتار وسوسه آزادی جنسی بود، از خانه بیرون آمد تا با کار کردن، به استقلال اقتصادی برسد. انقلاب صنعتی، هم کار در اختیار زن گذاشت و هم وسایل جلوگیری از بارداری را به او پیشکش کرد تا روابط جنسی از تولید مثل تفکیک پذیر باشد، هم زمان قوه مقننه نیز دست به کار شد و در انگلستان، امریکا، فرانسه و ایتالیا به ترتیب در سال های ۱۹۶۷، ۱۹۷۳، ۱۹۷۵ و ۱۹۷۸ مشروعیت سقط جنین را به تصویب رساندند. ۸۸

بدین ترتیب آمیزش آزاد جنسی بیشتر شد، دوره معاشقه طولانی تر گردید، سن ازدواج بالا رفت، تمایل به ازدواج کاهش یافت، زمینه بهره گیری جنسی به صورت آزاد فراهم آمد. ۸۹ در انگلستان از بیست میلیون جوان هفت میلیون از ازدواج سرباز زدند. ارتباطات و تجربیات جنسی پیش از ازدواج فراوان شد ۹۰، در سوئد هفتاد درصد دختران پیش از ازدواج به طور نامشروع باردار شده بچه سقط می کنند. ۹۱ در نروژ ۹۰٪ دختران کمتر از ۱۸ سال پیش از ازدواج باردار می شوند، ۹۲ در امریکا ۲۰٪ کودکان به صورت نامشروع به دنیا می آیند، ۹۳ در لندن تولدهای غیرقانونی از ۳۳۸۳۸ نفر در سال ۱۹۵۷ به ۵۳۴۳۳ در سال بعد افزایش یافت. ۹۴

فمینیسم چپ در چین و شوروی بر ساختار سنتی خانواده فشار بیشتری آوردند تا حرکت به سوی یک نظم اجتماعی نوین را سرعت بخشند. ۹۵ مارکس و و انگلیس بر این باور پای می فشردند که الغای اقتصاد فردی، قابل تفکیک از الغای خانواده نیست و خانواده بورژوازی یقیناً از میان خواهد رفت. ۹۶

لونا شاریسکی، کمیسر تعلیم و تربیت شوروی (سابق) در سال ۱۹۲۷ خانواده سنتی را واحد ایستا و بریده از جامعه و نگهداری کودکان را توسط والدین بازی بورژوازی خواند و گفت:

کمونیست و پرولتر واقعی برای نابودی این بازی باید آماده باشد و باور داشته باشد که سوسیالیسم روابط تازه ای را میان مرد و زن به ارمغان می آورد؛ یعنی عشق بی قید و بند، مرد و زن را به هم می پیوندد، تا زمانی که یکدیگر را دوست دارند با هم زندگی می کنند و هنگامی که یکدیگر را دوست نداشتند از هم جدا می شوند. این روش، انتقال جامعه باز عمومی را به وجود می آورد که جانشین آن واحد ایستای خانواده که خود را از جامعه جدا می ساخت خواهد شد.

«یک کمونیست واقعی... می بایست از ازدواج زوجی بپرهیزد و احتیاجات خود را از طریق به اصطلاح «آیا زنت را عوض می کنی» برطرف سازد، با جا به جا کردن مستقیم همسران، آزادی روابط متقابل شوهران، زنان، پدران و فرزندان تضمین می شود، چنان که کسی نتواند بگوید: با چه کسی نسبت دارد... این راه بنا نهادن سازمان های اجتماعی است.» ۹۷

نامبرده تا سال ۱۹۳۰ با همین باور زندگی می کرد و می گفت: باید کاشانه را به دوراندازیم و کودکان را به مراکز سازمان یافته بفرستیم تا زیر نظر متخصصین آموزش و پرورش، تربیت شوند، بدین وسیله واژه هایی مانند: والدین من و فرزندان من، به مرور از استفاده می افتد و جای خود را به لغاتی مانند پیران، بزرگسالان، کودکان و نوزادان خواهد داد. ۹۸

نگرش انحلال خانواده و آزادی جنسی یک دهه در شوروی حاکم بود و در اثر آن موج شهوت رانی، سیلی از کودکان بی سرپرست راهی خیابان ها گردیدند و تعداد این کودکان در شهرها به نه میلیون رسید. ۹۹

ازدواج ساده، طلاق آسان، باردار شدن های بی رویه، رهایی نوزادان در کوچه و خیابان و... جامعه شوروی را با بحران وحشتناکی روبه رو کرد و مسئولان را به چاره اندیشی و بازنگری نسبت به تلقی خود از خانواده وادار نمود.

حکومت ناچار شد در دهه ۱۹۳۰ قوانین را در جهت حمایت از استمرار خانواده تغییر دهد، ۱۰۰ در سال ۱۹۳۴ از والدین خواسته شد که به تربیت فرزندان خود روی آورند، در قانون سال ۱۹۴۴ عنوان کودکان نامشروع مطرح گردید و برای زنانی که به عنف، جریمه تعیین شد. ۱۰۱ در سال ۱۹۳۵ مبارزه با به دلخواه بودن پیوستن و گسستن (زن و مرد) شروع شد و برای طلاق به این صورت جریمه تعیین گردید: «طلاق اول ۵۰ روبل، طلاق دوم ۱۵۰ روبل، و طلاق سوم ۳۰۰ روبل.» ۱۰۲

اقدامات شوروی در پیشگیری از یک فاجعه تأثیر داشت، ولی به استحکام خانواده در جامعه ای که تمام مقدسات دینی و اخلاقی بر مبنای مارکسیسم سرکوب شد نینجامید، هم اکنون کشورهای عضو شوروی سابق، هم میراث بر اباحه گری های کمونیسم هستند و هم دنباله رو لیبرالیسم غرب.

باید نتیجه گرفت که آزادی جنسی که یکی از دستاوردهای نهضت حمایت از برابری زنان با مردان در دهکده جهانی است کنترل پذیر نمی نماید و تاکنون توانسته است در غرب ازدواج را بیهوده بنماید، صفا و وفا از خانواده ها را بزداید و پیوندهای زناشویی را متزلزل سازد.

شهید مطهری می نویسد:

«ازدواجی که پایه اش از آزادی به محدودیت آمدن است استحکام ندارد، آن کسی که تا حالا صدها دختر یا پسر را تجربه کرده است می شود حالا با یکی پای بند باشد؟! این علت سستی و تزلزل پایه کانون خانوادگی در دنیای اروپاست.» ۱۰۳

غرب پس از ابتلا به ویروس آزادی جنسی حسدورزانه کوشید تا خانواده مسلمان را نیز آلوده سازد، با تلاش او نهضت حمایت از برابری زنان بامردان که مدعی فراگیری گستره زمین است، ۱۵۰ سال پیش به صورت سازمان یافته به جهان اسلام نفوذ کرد ۱۰۴ و روابط زن و مرد مسلمان را تحت تأثیر قرار داد؛ به گونه ای که زویمیر رئیس تبلیغات تبشیری خاورمیانه، در اوایل قرن بیستم مبلغان زیر دست خود را به مایوس نشدن توصیه کرد، با این تحلیل که «در ضمیر مسلمانان انگیزه ای قوی برای فراگیری علوم اروپایی ها و آزادی زن پدید آمده است.» ۱۰۵

این تأثیرگذاری با راه اندازی تشکل های سیاسی - فرهنگی وابسته به کمونیزم و لیبرالیسم در کشورهای اسلامی به قصد تصاحب حکومت و نیز با فعال شدن رسانه های جمعی پیشرفته، با اهداف فرهنگی، سیاسی و استعماری به صورت روزافزون رو به افزایش و گسترش گذاشت.

شهید مطهری در تفسیر آیه «إِنَّ الَّذِينَ يَحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (نور/۱۹) به مصداق و هدف اشاعه فحشا در جامعه اسلامی امروز اشاره نموده می نویسد:

«غالباً در عصر ما این اغراض، اغراض استعماری است؛ می خواهند فحشا در میان مردم زیاد شود

برای اینکه هیچ چیزی برای سست کردن عزیمت و مردانگی به اندازه شیوع فحشا اثر ندارد.» ۱۰۶
مشتری یا علاقمند به بازار پر رونق فحشا نمی تواند علاقمندی و دلسوزی خود را نسبت به همسر یا شوهرش حفظ کند، سردی روابط زناشویی، به کودک خانواده نیز درس بی وفایی یا خشونت خواهد آموخت و بدین ترتیب پاره ای از ناسازگاری ها و طلاق ها در جهان اسلام، خاستگاه برون مرزی دارد و با تأثیرپذیری از غرب و اندیشه غربی انجام می پذیرد و رو به گسترش است.

ب. عوامل درون خانوادگی

در کنار هنجارشکنی های برخاسته از وسوسه افکنی نهضت جهانی برابری زنان با مردان، نوعی دیگری از ناسازگاری نیز وجود دارد که مستند به رفتار زن و شوهر است و نهاد استوار خانواده مسلمان را تهدید به فروپاشی می کند و هر یک از عناصر اصلی خانواده را برای دیگری تحمل ناپذیر می سازد. این نوع ناسازگاری به یکی از سه خاستگاه های زیر ارتباط می یابد:

یک. ناهمگونی شخصیتی

برآشفتگی، پرخاشگری و حرمت شکنی در محیط خانواده پدیده آنی نیست، بلکه نماد روحیه ای است که به طور معمول طی گذشت زمانی شکل می گیرد، مبدأ شکل گیری حالت روحی یاد شده ممکن است زمان ازدواج یا مقطعی از عمر زندگی زناشویی یا زمان تولد زن، مرد یا هر دو باشد.

«گاهی اوقات نمی توان اصطکاک میان زن و مرد را... با رجوع به طرز تلقی های ماندگار شده آنها

توضیح داد. در این موارد لازم است که به خصوصیات شخصیتی زن و شوهر توجه نمود.» ۱۰۷

روحیه ناسازگاری که مبدأ شکل گیری آن زمان تولد است بر شخصیت انسان استوار است که به تدریج شکل نهایی خود را باز می یابد و در زندگی زناشویی به ثمر می نشیند، به همین دلیل اهتمام به اعتقادات و باورها یکی از اساسی ترین معیارهای انتخاب همسر شناخته شده، ۱۰۸ و بسیاری از

محققان علل ناکامی در ازدواج را ناهمگونی فکری و اختلاف تربیتی می‌داند که عشق جنسی در آغاز ازدواج، در بیشتر موارد مانع توجه به آن می‌شود. ۱۰۹

دانشمندان شناخت شخصیت همسر را از حقوق تردید ناپذیر جوانان آماده ازدواج می‌شناسند، ولی خود آنها را - به دلیل نداشتن تجربه و جوشش غریزه جنسی - قادر به ارزیابی شخصیت همدیگر نمی‌دانند و برای پایدار ماندن ازدواج‌ها دخالت خانواده دو طرف را پیشنهاد می‌کنند:

«درصد طلاق در میان کسانی که بر مبنای خواست والدین یا گروه دیگری، ازدواج می‌کنند خیلی پایین تر از درصد طلاق در میان کسانی است که به خاطر عشق ازدواج می‌کنند». ۱۱۰

در گذشته بسیاری از جوامع چنین دخالتی را قانونی می‌دانستند، در دوره ساسانی دخالت والدین در ازدواج دختر ضروری بود، زنی که با رضایت پدر و مادر به خانه شوهر می‌رفت «پادشاه زن» نامیده می‌شد، زنی را که بی رضایت پدر و مادر شوهر می‌کرد «خودسرای زن» یعنی زن خود سر، می‌خواندند. ۱۱۱

منتسکیو چنین دخالتی را به دلیل بی تجربگی و احساساتی بودن جوانان می‌ستاید و از قانونی بودن آن در فرانسه و انگلیس خبر می‌دهد و نبود چنین قانونی را در اسپانیا و ایتالیا به نکوهش می‌گیرد. ۱۱۲

قرآن ضمن تأکید بر تناسب و پیوند رفتار انسان با شخصیت روحی و اکتسابی او «کلّ یعمل علی شاکلته» (اسراء/۸۴)؛ سازگاری شخصیت زن و مرد مسلمان خواهان ازدواج را ضروری خوانده و آن را مبنای زندگی زناشویی آمیخته با کرامت و احترام می‌شناسد:

«وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَ الطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ» نور/۲۶
زنان پاکیزه و نیکو، لایق مردانی این چنینی، و مردان پاکیزه و نیکو، لایق زنان همین گونه اند، این پاکیزگان از سخنان تهمت آلودی که بر زبان جاری می‌کنند پیراسته اند، برای آنها آمرزش و روزی آمیخته با کرامت خواهد بود.

علامه طباطبایی می‌فرماید:

«مقصود از «رزق کریم» که به هم شأن های پاکیزه وعده داده شده است، زندگی دلپذیر در دنیا و پاداش نیکو در آخرت است». ۱۱۳

دلپذیری زندگی مشترک، تعبیر دیگری از استواری و پایداری خانواده است. بر اساس ضرورت احراز پاکیزگی شخصیت، قرآن به جمع مخاطبان خود (که می‌تواند یک خانواده باشد یا دسته ای از مؤمنین یک فامیل) توصیه می‌کند که میان شخصیت های با ایمان و شایسته پیوند زناشویی برقرار کنند و شخصیت های فاسد و زناکار را نه زن بدهند و نه به همسری مؤمنان برگزینند؛ بدان جهت که پلیدان تنها با پلیدان می‌سازند، ولی وقتی در کنار مؤمنی قرار می‌گیرند با رفتار جهنمی خود او را به سوی جهت مخالف مؤمن که رو به سوی خدا پیش می‌رود فرا می‌خوانند:

«وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُوْمَنَ وَّ لِأُمَّةٍ مُّؤْمِنَةٍ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكَةٍ وَّ لَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَّ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُوْمَنُوا وَّ لَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وَّ لَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَّ اللَّهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ» بقره/۲۲۱

با زنان مشرک ازدواج نکنید تا ایمان بیاورند، قطعاً کنیز با ایمان از زن مشرک بهتر است؛ هر چند [زیبایی او] شما را به شگفت آورد، به مردان مشرک زن مدهید تا ایمان بیاورند، قطعاً برده با ایمان

بهتر از مرد مشرک آزاده است؛ هر چند او شما را به شگفت آورد، آنان شما را به سوی آتش فرا می خوانند و خداوند به سوی بهشت دعوت می کند.

«وَأَنْكَحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ» نور/۳۲

بین مردان بی زن و زنان بی شوهرتان و بردگان و کنیزان شایسته خود پیوند زناشویی ایجاد کنید.

«الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ» نور/۲۶

زنان آلوده شده به پلیدی همساز با مردان پلیدند و مردان غرق شده در پلیدی، همتایان زنان پلیدند.

«الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحَرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ»

نور/۳

مرد زناکار جز با زن زناکار یا مشرک، و زن زناکار، جز با مرد زناکار یا مشرک، ازدواج نمی کنند، و این بر اهل ایمان حرام است.

«فَانكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مَحْصَنَاتٍ غَيْرِ مُسَافِحَاتٍ وَ لَامْتَحِدَاتٍ أَخَذَانَ»

نساء/۲۵

کنیزان را با اجازه خانواده شان به زنی بگیرید و مهریه آنها را بر مبنای عرف بپردازید؛ اگر پاکدامن باشند؛ نه زناکار و عاشق باز.

در سنت نیز توجه به شخصیت دختر و پسر آماده ازدواج، ضروری، و بر اساس آن ازدواج با دختر تربیت یافته در محیط خانوادگی فاسد، ناروا قلمداد شده است. در سخنانی از پیامبر(ص) ازدواج کردن یا به ازدواج دادن دختر با مرد ناشایست یا شرابخوار، سخت نکوهش شده است. ۱۱۴

فقه اسلامی نیز به پیروی از قرآن و سنت، «کفو» بودن را شرط قرار داده و آن را به ایمان و خوش اخلاقی تفسیر می کند که عناصر شخصیت را تشکیل می دهند. تمام خطاب های دینی مربوط به احراز شخصیت متقاضی ازدواج، متوجه بزرگ ترهاست. هرچند که در مورد دختران این دخالت پررنگ تر می باشد و بنابر نظر بیشتر فقها اجازه پدر و پدربزرگ او شرط صحت عقد شمرده شده است تا آنکه زن «به دلیل خوش باوری» در دام شکارچی گرفتار نگردد. ۱۱۵ چنین دخالتی هم سازندگی دارد و هم از فروپاشی خانواده جلوگیری می کند، ولی:

عصر حاضر، عصر مهاجرت ها، جا به جایی ها، آزادی خواهی ها، اصالت عشق جنسی، روشنفکر مآبی، روگردانی از هدایت های دینی و... است، چنین واقعیت هایی سبب می شود تا دخالت بزرگ ترها کاهش یابد، مطالعه شخصیت به فراموشی سپرده شود و در بسیاری از موارد بنیاد ازدواج بر پایه دو شخصیت با هم ناسازگار پا گرفته باگذشت زمان با فروپاشی رو به رو گردد.

دو. نبود درک متقابل و احساس مشترک

ازدواج ها غالباً به قصد با هم بالا رفتن بر بام زندگی و با هم پایین آمدن از آن، صورت می گیرد. این تصور، چشم داشت ها، توقع ها و انتظارات فراوانی را در پی دارد، تمام رفتارها را نیز زیر ذره بین می برد و تلقی ها و نتیجه گیری های ناروا و متقابل را وارد ذهن زن و مرد می سازد.

«زندگی زناشویی بیش از هر رابطه صمیمانه ای در معرض سوء تفاهم قرار دارد.» ۱۱۶

نگاه بدبینانه به رفتار همدیگر، توسط زن و مرد جریان دارد؛ با این تفاوت که مرد، توان پنهان سازی احساسات را دارد ولی زبان و سیمای زنان صفحه نمود و تجلی احساسات درونی آنهاست.

تفسیرهای بدبینانه (سوء تفاهم) غالباً به رفتاری مربوط می شود که ناشی از احساس و گرایش های طبیعی زن و مرد است که فلسفه خاص خود را دارد و ناظر به مصالح زندگی زناشویی می باشد. مطالعات روان شناختی ویژه مردان و زنانی که با هم ازدواج کرده اند از دو نوع احساسات و رفتار در آن دو، پرده بر می دارد، در پاره ای از کنش ها و واکنش ها انتخاب و اراده دخالت دارد و برخی از آنها با انتخاب صورت نمی گیرد، جان گری می گوید:

«مردی که عاشق زنی است هر از گاهی نیاز به عقب نشینی دارد تا دوباره بتواند صمیمی شود، میل عقب نشینی در مردها غریزی است، این یک تصمیم و انتخاب نیست، فقط اتفاق می افتد، نه تقصیر مرد است و نه زن، فقط یک چرخه طبیعی است... مرد برای به کمال رساندن استقلال خود عقب نشینی می کند... وقتی کاملاً فاصله گرفت ناگهان نیاز شدیدی به عشق و صمیمیت پیدا می کند و ناخودآگاه انگیزه ای در او به وجود می آید تا عشق خود را تقدیم کرده و عشق را که نیازمند آن است بگیرد... اگر مردی فرصت عقب نشینی پیدا نکند هرگز فرصت نخواهد یافت که قویاً آرزوی نزدیکی نماید.» ۱۱۷

زن این بی مهری طبیعی مرد را مورد ارزیابی واقع بینانه قرار نمی دهد، ممکن است او را متهم کند، موقع بازگشت نپذیرد و سزاوار مجازات بشناسد. ۱۱۸

«زن نیز حتی زمانی که احساس محبوبیت می کند نزد شوهرش، موج شخصیت او بالا و پایین می رود... زمانی که امواج زن در اوج است عشق فراوانی برای عرضه کردن دارد... از هر احساس منفی جلوگیری می کند... وقتی زن به چاهش می رود مسأله ای ندارد که نیاز به حلش داشته باشد، نمی خواهد کسی به او بگوید که چرا سقوط می کند... در چاه، عمیق ترین مشکلات ظاهر می شود... معمولاً آن مشکلات به گذشته زن مربوط می شود، وقتی زن به زمین خورد، حالش عوض می شود و دوباره نسبت به خودش احساس خوبی پیدا می کند، خود به خود اوج می گیرد.

زن در این حال نیاز به هم دردی و عشق بی قید و شرط دارد، نیاز به صحبت در مورد مشکلات و نیازهای برآورده نشده اش پیدا می کند، می خواهد به او گوش بدهد و درکش نماید، در چنین وضعی نمی تواند شریکش را قبول کند و از او قدردانی داشته باشد.» ۱۱۹

مرد به این دلیل که خودش با حرف زدن یا در تنهایی به سربردن به آرامش می رسد، ۱۲۰ زن ناراحت را تنها می گذارد و اگر در کنارش بماند کار را خراب تر می کند چون سعی در حل مشکلات او دارد در صورتی که زن موقع سقوط، نیاز به شنونده دارد و می خواهد کسی به مشکلاتش گوش دهد و درکش کند. ۱۲۱

در بیشتر رفتارها که از سوی زن یا مرد با بدبینی مورد ارزیابی قرار می گیرد اراده و انتخاب دخالت دارد، از باب نمونه مرد به طور طبیعی علاقمند است که نیاز همسرش را به گونه مطلوب تأمین کند و در رابطه با این نقش، قدردانی خانمش را ببیند. ۱۲۲ توجه زن به امور خانوادگی... به شوهرش یاد می دهد که خود را به خانه محدود کند. ۱۲۳ ولی وقتی مردی به دلیل اضافه کاری دیرتر از معمول به خانه می رود، زن بر اساس میل طبیعی خود، دیرآمدن شوهرش را نشانه کاهش علاقمندی او به خانواده دانسته ۱۲۴ احساساتی برخورد می کند. مرد که ناراحتی خود را با قدم زدن و سکوت درمان می کند، ۱۲۵ زن احساساتی را متهم به انعطاف ناپذیری کرده ۱۲۶ سکوت پیشه می کند (به عنوان بهترین گزینه)، اما زن سکوت او را بی اعتنایی تلقی می کند. ۱۲۷

بدین ترتیب از نگاه تحلیل گران روابط خانوادگی ناهمگونی‌هایی که طبیعت و آفرینش برای آرمانی تر شدن زندگی زناشویی تدارک دیده است، می‌تواند خاستگاه و سرچشمه سوء تفاهم فزاینده در کانون خانواده و در نهایت فروپاشی آن گردد.

دین نیز به گونه‌ای زمینه‌های سوء تفاهم را در روابط زناشویی می‌پذیرد و تفاوت‌های طبیعی را خاستگاه تلقی‌های ناروا می‌داند. تمایل طبیعی مرد به قدردانی خانم از تلاش‌های او در جهت تأمین خانواده می‌تواند منظور این حدیث نبوی باشد:

«أیما امرأة قالت لزوجها ما رأيت قطّ من وجهك خيراً فقد حبط عمله» ۱۲۸

زنی که به شوهرش بگوید: از ناحیه تو خیری ندیدم بی‌تردید عملش بر باد می‌رود.

تمایل زن به تسخیر مرد و جذب محبت او توجیه‌گر این روایت است که پیامبر(ص) فرمود:

«قول الرجل للمرأة إني أحبك لا يذهب من قلبها أبداً» ۱۲۹

این سخن مرد «من تو را دوست دارم» هیچ‌گاه از یاد زن نمی‌رود.

به مرد گفته شده است پیش از عمل زناشویی بایستی با سخنان عاشقانه و بوسیدن، در همسرش آمادگی جنسی ایجاد کند:

پیامبر(ص) فرمود:

«لا يقع أحدكم على أهله كما يقع البهيمة، لیکن بینهما رسول، فقیل: و ما الرسول یا رسول الله؟

فقال: القبلة و الکلام» ۱۳۰

نباید کسی از شما با همسرش همانند حیوانات عمل جنسی انجام دهد، باید بین آن دو پیام

رسانی باشد!

گفته شد: ای پیامبر خدا! پیام رسانی و فرستاده چیست؟

فرمود: بوسیدن و صحبت کردن.

به زن نیز نسبت به آمادگی برای همبستری با شوهرش پیش از خواب توصیه شده است. ۱۳۱
بی‌تردید این دو روایت اشاره به طبیعت متفاوت زن و مرد دارد و اینکه شهوت مرد آماده و مهاجم است و شهوت زن نیاز به تحریک دارد، باید زن و مرد در این مورد یکدیگر را رعایت کرده و رفتار جنسی همدیگر را بر خلاف واقع تفسیر ننمایند.

اینکه مرد در هنگام ناراحتی سکوت می‌کند نباید از سوی زن بی‌اعتنایی تلقی شود، وقتی زن عصبانی آشفته سخن می‌گوید مرد نباید او را متهم به انعطاف ناپذیری کند و از ابراز احساسات او جلوگیری کند، وگرنه «وقتی زن نمی‌تواند با خیال راحت حرف بزند از خوشبختی و شادی طبیعی خود فاصله می‌گیرد» ۱۳۲ و شخصیتش می‌شکند.

در سخنی از پیامبر آمده است:

«إنما مثل المرأة مثل الضلع المعوج؛ إن ترکته انتفعت به و إن أقمته کسرتة» ۱۳۳

زن مانند دنده کج است، اگر به حال خودش بگذاری بهره می‌بری، و اگر راستش کردی او را می‌شکنی.

متون یادشده، هم‌زمان به زن و مرد، هم‌پیشنهاد مطالعات روان‌شناختی می‌کند و هم از گرفتار شدن به بدگمانی و بدفهمی پرهیزشان می‌دهد، به زن می‌آموزد که سکوت مرد به عنوان نمونه درمان‌گر ناراحتی‌هایش خواهد بود؛ نه بی‌اعتنایی به احساسات او! مرد را توجیه می‌کند که سخنان

سامان نیافته زن در هنگام ناراحتی وسیله بازگشتنش به آرامش است؛ نه رویارویی با منطلق و استدلال او.

دست اندازها و سرعت گیرهایی که قرآن کریم در مسیر نهایی شدن طلاق و فروپاشی خانواده قرار داده است، همه و همه به گونه ای اشاره دارد به ایجاد فرصت برای بازنگری انگیزه طلاق، ریشه یابی ناسازگاری ها، توجه به بدگمانی ها و تلقی های غیرواقع بینانه، درک خواسته های برآورده نشده زندگی خانوادگی و بازگشت به صمیمیت گذشته، جمله «لعلّ الله يحدث بعد ذلك أمراً» (طلاق/۱)، می تواند مؤید این برداشت باشد.

بازدارنده ها و سرعت گیرهای پیشنهادی قرآن عبارتند از:

۱. اختیار طلاق در دست مرد قرار داده شده است که آمادگی بیشتری برای ارزیابی و آینده نگری و دوراندیشی دارد. انتخابی جز این، یقیناً به افزایش بیشتر طلاق می انجامید. طبق گزارش در سراسر ایران سال ۱۳۸۰، ۴۲۰۴۹ فقره طلاق ثبت شده و در میان آنها تنها ۲۱۴۹ فقره طلاق رجعی به درخواست مرد بوده است. ۱۳۴

۲. وقتی که خطر جدایی بر محیط زندگی خانوادگی سایه می اندازد، باید دو داور شایسته از میان خانواده زن و مرد تعیین گردند تا در جهت بازگرداندن محبت و صمیمیت بین آن دو تلاش نمایند: «و إن خفتم شقاق بينهما فابعثوا حكماً من أهله و حكماً من أهلها إن يريدا إصلاحاً يوفق الله بينهما» نساء/۳۵

و اگر از جدایی میان زن و شوهر بیم دارید، پس داوری از خانواده شوهر و داوری از خانواده زن تعیین کنید. اگر سرسازگاری داشته باشند خداوند بین آن دو سازگاری به وجود می آورد.

۳. دو مردی که واقعاً عادل باشند گواه طلاق گرفته شوند:

«وأشهدوا ذوی عدل منکم و أقیموا الشهادة لله» طلاق/۲

۴. طلاق در حال پاکی زن صورت می گیرد و تا پایان سه نوبت پاکی (عده) زن در خانه شوهر بماند و نفقه او همچون گذشته پرداخته شود.

«فطلقوهنّ لعدّتهنّ و أحصوا العدة... و لاتخرجنوهنّ من بیوتهنّ... أسکنوهن من حیث سکنتن من وجدکم... و إن کنّ أولات حمل فأنفقوا علیهنّ حتی یضعن حملهنّ» طلاق/۱ و ۴ و ۶

زنان را در پاکی عده طلاق دهید و حساب عده را نگه دارید... و آنان را از خانه شان بیرون نکنید... در همانجا که سکونت دارید آنها را متناسب توان خود جای دهید... اگر باردار هستند تا زمان زایمان نفقه آنان را بپردازید.

۵. پیش از پایان عده مرد می تواند طلاق را لغو نموده زندگی صلح آمیز خانوادگی را از سر گیرد.

«و بعولتهنّ أحقّ بردهنّ فی ذلک إن أرادوا إصلاحاً» بقره/۲۲۸

و شوهران شان اگر سرآشتی دارند، به بازآوردن آنان در این مدت سزاوارترند.

در روایتی از امام صادق (ع) آمده است:

«فی المطلقة تعدّ فی بیتهما و تظهر له زینتها، لعلّ الله يحدث بعد ذلك أمراً» ۱۳۵

زن طلاق داده شده در خانه اش «عده» بگیرد و زینت و زیورش را به شوهرش نشان دهد «نمی دانی شاید خدا پس از این پیشامدی پدید آورد».

گرچه درک و شناخت روحیه ها و تفاوت های طبیعی به صورت متقابل توسط زن و مرد یک ضرورت است، ولی کمتر خانواده ای وجود دارد که برای حفظ روابط حسنه میان خود تلاش کنند، بیشتر نمی دانند چه باید بکنند، هیچ کس نمی خواهد تمایلات و احساسات خود را به صورت واضح برای دیگری مطرح کند تا به نتیجه رضایت بخش روابط زناشویی بینجامد. ۱۳۶ چنین تغافل واحد خانواده را در هم می شکنند یا روحیه عشق ورزی و فداکاری را در آن می میراند.

سه. بی توجهی به حریم عفاف

در مواردی خاستگاه رفتار ناپایسته درون خانوادگی که به فروپاشی روابط زناشویی می انجامد، نادیده انگاری حریم های ناموسی است که از نگاه دین فلسفه خاص خود را دارد.

دین، غریزه و روابط جنسی را خاستگاه بخش عمده خلاقاری ها در حیات اجتماعی می شناسد و تشکیل خانواده را عامل بازدارنده. قرآن زن و مرد را پوشش یکدیگر معرفی می کند: «هن لباس لکم و أنتم لباس لهن» (بقره/۱۸۷) و پیامبر (ص) ازدواج را زمینه پای بندی به نیمی از تعالیم دین و مجرد زیستن را منشأ فساد گسترده اعلام می کند و بر ازدواج و تشکیل زندگی مشترک و همکاری در این زمینه تأکید بسیار دارد. ۱۳۷

قرآن به منظور تأمین سلامت روابط جنسی، رعایت «عفت» (به معنای کنترل غریزه جنسی و مصون ماندن از روابط نامشروع) ۱۳۸ را پیشنهاد می کند و زن سالخورده و جوان بی بهره از امکانات ازدواج را به طور یکسان مخاطب خود می شناسد:

«و أن يستعففن خیرلهن» نور/۶۰

ازنان ناامید از زناشویی می توانند پوشش خود را کنار گذارند، ولی عفت ورزیدن برای آنها بهتر است.

«و لیستعفف الذین لایجدون نکاحاً حتی یغنیهم الله» نور/۳۳

و کسانی که توان ازدواج ندارند عفت پیشه کنند تا خداوند بی نیازشان کند.

عفت زن بر حیا و آزر استوار است که برای او امری طبیعی و ستودنی است و وسیله بالا رفتن موقعیت به حساب می آید ۱۳۹ و عفت مرد را قرآن متکی بر حسّ امانت داری و غیرت مردانه می داند. قرآن درباره دختر شعیب که به قصد دعوت موسی، به سوی او می آمد، می گوید:

وقتی موسی(ع) به سوی خانه شعیب راه افتاد، به دختر شعیب پیشنهاد کرد که از پشت سر او حرکت کند و راه را به او بنمایاند، با این توجیه که دودمانش از پشت سر به زنان نمی نگرند، دختر شعیب این روش موسی(ع) را امانت داری قلمداد کرد ۱۴۰:

«قالت إحداهما یا أبت استأجره إن خیر من استأجرت القوی الامین» قصص/۲۶

یکی از آن دو گفت: پدر! او را استخدام کن که بهترین کس برای استخدام است، نیرومند و امانت دار می باشد.

قرآن عفت و پاکدامنی را با پیشنهاد رعایت حریم و یک سلسله پیشگیری ها می داند. خطوط اصلی حریم ناموسی عبارتند از:

۱. اجتناب مرد از نگاه متمرکز، نشان دادن اندام جنسی (با برهنه کردن یا لباس تنگ و نازک پوشیدن)، بی پروا سخن گفتن و رو به رو شدن با زن.

۲. پرهیز زن از نگاه متمرکز، نشان دادن اندام جنسی (با برهنه کردن یا پوشیدن لباس تنگ و نازک)، نمایاندن سر، گردن، سینه و زیورآلات، پای بر زمین کوبیدن، برهنه ساختن نمادهای زنانگی (نور/۳۱-۲۹) و سخن گفتن با ناز و کرشمه (احزاب/۳۲) و استفاده از بالاپوش جهت عقیف شناخته شدن و مصون ماندن از آزار [هوس رانان] (احزاب/۵۹)

حریم گزیدن درحوزه روابط زن و مرد الهام بخش این است که لباس پوشیدن ها، راه رفتن ها، نگاه کردن ها و سخن گفتن ها در پاره ای از موارد، وسوسه کننده است، افراد لابلالی را به اقدامات ناروا و آزار دهنده دعوت می کند و افراد وارسته را به تشویش و تخیل آزار دهنده جنسی وا می دارد. در روایتی از امام علی (ع) آمده است:

«من غضّ طرفه أراح قلبه». ۱۴۱

کسی که از چشم چرانی پرهیز کند به قلب و روانش آسایش می دهد. حریم گزیدن به معنایی که توضیح داده شد و محدودیت ناشی از آن راهکاری است برای استحکام خانواده و ایجاد علاقمندی فزاینده میان زن و شوهر، چه آنکه با این تدبیر، مرد شتاب زده تر به ازدواج تن می دهد و از خارج خانه زود هنگام تر به خانه بر می گردد، زن نیز با موقعیت دلربا، عطش جنسی متراکم، آرایش هرچه ابتکاری تر و نمایش چشمگیرتر به استقبال او می شتابد، تا هر دو در فضایی آزاد و به دور از هرگونه تشویش، محرومیت ها و محدودیت های جنسی گذشته و روزانه را به خوبی جبران نمایند. قرآن به مردان می گوید:

«نساؤکم حرث لکم فأتوا حرثکم آنی شنتم» بقره/۲۲۳

زنان شما کشتزار شما هستند؛ هرگاه مباشرت خواستید به آنها نزدیک شوید. در روایتی پیامبر (ص) زنان را به خوشبو کردن خود و پوشیدن بهترین لباس و بهترین زیورآلات و آمادگی برای عمل زناشویی توصیه فرموده است. ۱۴۲

آسایش روحی و لذت جسمی که در همیاری جنسی آمیخته با عفت و پاسداشت حریم نهفته است میان تمام بهره وری ها جنبه استثنایی دارد و دلدادگی ناشی از آن نیز همین گونه خواهد بود. شهید مطهری با اشاره به این واقعیت می گوید:

«ازدواجی که پایه و خاصیت روانی اش از محدودیت به آزادی آمدن است به دنبال خود استحکام می آورد». ۱۴۳

«جلوگیری از معاشرت های آزاد، ایجاد پاک ترین و صمیمی ترین عواطف بین زوجین است و برقرار ساختن یگانگی و اتحاد کامل در کانون خانواده است». ۱۴۴

ولی وقتی که حریم های جنسی می شکند، انگیزه حریم داشتن به خاموشی می گراید، تماس و تجربه با جنس مخالف، همه جا و همه وقت امکان پذیر می گردد، آرزوی ازدواج و تشکیل خانواده رنگ می بازد، هرچه زودتر به یکدیگر رسیدن توجیه خود را از دست می دهد، تصور زود به خانه بازگشتن دیگر به مرد نهیب نمی زند، زن نیز چندان تب و تاب انتظار آمدن مرد را به خانه در خود احساس نمی کند و این روند ادامه می یابد. زمانی که کام جویی جنسی به معنای اصلی کلمه نیز در خارج خانواده انجام می گیرد احساس لذت زندگی زناشویی به صورت نهایی فرو می ریزد... در روایتی از پیامبر (ص) می خوانیم:

«خود را به زنا نیالایید که خداوند لذت همسران تان را از درون شما می زداید، عفت پیشه کنید که این سبب عفت ورزی زنان تان می شود. فلان دودمان به زنا روی آوردند زنان شان نیز زناکار شدند» ۱۴۵.

آنچه به تصویر کشیده شد، می تواند تصویر نه چندان دقیق روابط جنسی در کشورهای اسلامی باشد که در آنها حریم داشتن کم کم معنای خود را از دست می دهد، در عرصه های آموزشی، هنری و خدماتی، در خیابان ها، فروشگاه ها و اماکن عمومی دیگر، زن و مرد به صورت پیراسته و آرایش کرده بدون دغدغه و پیروی از الگوی خاص رفتاری در کنار هم و با هم ایفای نقش می کنند. بسیاری از پسران و دختران مسلمان پیش از ازدواج، دوستی با جنس مخالف را تجربه می کنند و با خاطرات متنوع دوستی های گذشته به خانه بخت قدم می نهند، تا تجربه ای را با تجربیات پیشین مقایسه نمایند.

دیگر آرایش و پیرایش از آداب ضروری زندگی زناشویی شمرده نمی شود، زن و مرد تنها ژولیدگی های آخر روز و خواب آلودگی های بامدادان را کنار هم هستند. بقیه ساعات روزانه را در خارج خانه می توانند از انواع آراستگی و کرشمه ها لذت ببرند. در خارج خانه محدودیت ها محدود شده است؛ و در داخل خانه نازها و نیازها، نتیجه این دو، کاهش الفت ها در زندگی زناشویی است. شهید مطهری پس از بیان تفاوت ازدواج و زندگی زناشویی غربی با ازدواج و زندگی زناشویی بایسته اسلامی و تشابهی که امروزه بین روابط جنسی در غرب و جهان اسلام به وجود آمده است، می نویسد:

«وقتی که جامعه ما به دستور اسلام عمل می کرد؛ یعنی پسرها رفیق دختر نداشتند و دختر هم همین طور... آرزوی یک پسر این بود که زن بگیرد، چون به وسیله ازدواج از محدودیت و ممنوعیت استفاده از زن خارج می شد و به مرز آزادی استفاده از زن می رسید، آن وقت شب زفاف کم از صبح پادشاهی نبود... برای دختر هم این پسر اولین کسی بود که او را از محدودیت به آزادی رسانده است، این بود که با همدیگر الفت می گرفتند» ۱۴۶.

۱. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، تهران، شرکت افست، ۲۹۹.
۲. فریدریش انگلس، منشأ خانواده، ترجمه خسرو پارسا، تهران، نشر جامی، ۱۰۶.
۳. همان، ۴۶.
۴. همان، ۵۶.
۵. همان، ۵۸.
۶. همان، ۶۰.
۷. اعزازی، شهلا، جامعه شناسی خانواده، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، تهران، ۱۴.
۸. فریدریش انگلس، منشأ خانواده، ۶۸ و ۷۱.
۹. همان، ۷۸ و ۸۰ و ۸۲.
۱۰. اعزازی، شهلا، جامعه شناسی خانواده، ۱۵.

۱۱. همان، ۹-۱۰
۱۲. همان.
۱۳. همان، ۲۷ و ۲۹
۱۴. همان، ۱۱۱.
۱۵. همان، ۶۵.
۱۶. شورای فرهنگی اجتماعی زنان، فصلنامه کتاب زنان، شماره ۱۳، صفحه ۶۳.
۱۷. اعزازی، شهلا، جامعه شناسی خانواده، ۱۳.
۱۸. همان، ۱۷.
۱۹. ابن اثیر، النهایة، کلمه «اسر».
۲۰. فرجاد، محمدحسین، آسیب شناسی اجتماعی خانواده و طلاق، تهران، انتشارات منصوری، ۲.
۲۱. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۱۴۷.
۲۲. جان استوارت میل، انقیاد زنان، ترجمه علاء الدین طباطبایی، تهران، انتشارات هرمس، ۳۲ و ۱۳۷.
۲۳. همان، ۵۲.
۲۴. فریدریش انگلس، منشأ خانواده، ۱۰۷.
۲۵. ژانت، روان شناسی زنان، ترجمه بهزاد رحمتی، تهران، انتشارات لادن، ۶۵.
۲۶. جان استوارت میل، انقیاد زنان، ۷۴.
۲۷. فریدریش انگلس، منشأ خانواده، ۱۱۶.
۲۸. همان، ۱۰۹.
۲۹. همان، ۱۰۷.
۳۰. روحانی، شهریار، خانواده موعود مارکسیسم، تهران، انتشارات قلم، ۸۹.
۳۱. فریدریش انگلس، منشأ خانواده، ۸۹.
۳۲. همان، ۱۰۸ و ۱۰۷.
۳۳. ژانت، روان شناسی زنان، ۶۵، و پژوهشکده حوزه و دانشگاه، فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال نهم، شماره ۳۵، صفحه ۵.
۳۴. جان استوارت میل، انقیاد زنان، ۱۳۰ - ۱۲۸.
۳۵. همان، ۷۵ - ۷۴.
۳۶. زناشویی و اخلاق، بحث خانواده و دولت، به نقل از: نظام خانواده در اسلام، ۲۱۳.
۳۷. ویل دورانت، لذات فلسفه، ترجمه عباس زریاب، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۶۳ و ۱۶۴.
۳۸. همان، ۱۶۲.
۳۹. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۱۶۵.
۴۰. جان گری، مردان مریخی و زنان ونوسی، ترجمه لوئز عندلیب و اشرف عدیلی، تهران، نشر سیمرغ، ۴۷.
۴۱. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۰۳ و ۱۶۴.
۴۲. همان، ۱۶۴.

۴۳. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۱۷۰۰
۴۴. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۴۲.
۴۵. جان گری، با هم برای همیشه، ترجمه مهدی قراچه داغی، تهران، نشر البرز، ۷۲.
۴۶. روان شناسی افسردگی زنان، ترجمه بهزاد رحمتی، انتشارات زریاب، ۱۳، به نقل از: محمد حکیمی، دفاع از حقوق زنان، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۹۸.
۴۷. جان گری، مردان مریخی و زنان ونوسی، ۱۰۸.
۴۸. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۳۵.
۴۹. جان گری، مردان مریخی زنان ونوسی، ۶۵.
۵۰. همو، با هم برای همیشه، ۲۳۸.
۵۱. پروفیسور آرون تی بک، عشق هرگز کافی نیست، ترجمه مهدی قراچه داغی، نشر پیکان، ۲۳۲.
۵۲. سالوادور مینوچین، خانواده و خانواده درمانی، ترجمه باقر ثنایی، انتشارات امیرکبیر، ۷۶.
۵۳. مراجعه شود به: جامعه شناسی خانواده، ۷۶ و ۱۲۰ و ۱۴۳.
۵۴. بررسی تطبیقی تغییرات ازدواج، ترجمه محمدصادق مهدوی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۲۹.
۵۵. کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، دارالکتب الاسلامیه، ۵۱/۵.
۵۶. جان گری، با هم برای همیشه، ۴۱.
۵۷. رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، ذیل آیه ۱۸۷ سوره بقره.
۵۸. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۲۴۸.
۵۹. همان، ۲۱۰.
۶۰. جان گری، مردان مریخی و زنان ونوسی، ۴۵.
۶۱. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۲۵۷.
۶۲. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ذیل آیه ۱۹ سوره نساء، ۳.
۶۳. نوری، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البیت، ۲۵۲/۱۴.
۶۴. مساواتی آذر، مجید، جامعه شناسی انحرافات، تبریز، انتشارات نوبل، ۳۱۶.
۶۵. همان، ۳۱۶؛ حسن الساعاتی، بحوث اسلامیة فی الأسرة، مصر، دارالفکر العربی، ۴۱.
۶۶. احمد فائز، دستور الأسرة فی ظلال القرآن، ۲۲۲؛ جان گری، عشق هرگز کافی نیست، ۹.
۶۷. اطلاعات ضمیمه، ۳۰ خردادماه ۱۳۷۸، به نقل از: محمدعلی کرباسی، کتاب شناسی آسیب های اجتماعی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۵۲/۱.
۶۸. همان، ۱۳ مردادماه ۱۳۷۹ به نقل از: کتاب شناسی آسیب های اجتماعی، ۴۷/۱۰.
۶۹. روزنامه اطلاعات، شماره ۱۸۴۵۶، اردیبهشت ۱۳۶۷، به نقل از: کتاب شناسی آسیب های اجتماعی، ج ۱/۲۰۱.
۷۰. مساواتی آذر، مجید، جامعه شناسی انحرافات، ۱۷۰؛ کرباسی، محمد علی، کتاب شناسی آسیب های اجتماعی، ۸۷/۱ و ۸۴ و ۷۳.
۷۱. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۷۰.
۷۲. مساواتی آذر، مجید، جامعه شناسی انحرافات، ۳۲۷ و ۳۲۹ و ۴۰۸.

۷۳. روزنامه کارگر، ۱۳۷۹/۹/۲۹
۷۴. صاحب الزمانی، ناصرالدین، راز کرشمه ها، انتشارات زریاب، ۳۰/۲
۷۵. صبور اردوبادی، احمد، نگاه پاک زن و نگاه های آلوده به او، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۲۴۷-۲۵۰
۷۶. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۵۰.
۷۷. شایگان، شرح قانون مدنی ایران، ۳۶۲، به نقل از: مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۲۰۰.
۷۸. جان استوارت میل، انقیاد زنان، ۴۸.
۷۹. جواهر لعل نهرو، نگاهی به تاریخ جهان، ترجمه محمود تفضلی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۶۵۰/۳
۸۰. سوزان الیس واتکینز، فمینیسم قدم اول، ترجمه زیبا جلالی نائینی، ۱۷.
۸۱. اندره میشل، جنبش اجتماعی زنان، ترجمه هما زنجانی زاده، مشهد، نشر نیکا، ۱۳۷۲، ۱۲۶، به نقل از: مساواتی، مجید، جامعه شناسی انحرافات، ۲۸۲.
۸۲. برتراند راسل، زناشویی و اخلاق، ترجمه مهدی افشار، انتشارات کاویان، ۱۰۴.
۸۳. همان، ۱۶۷ - ۱۶۵.
۸۴. مطهری، مرتضی، مسأله حجاب، انتشارات صدرا، ۶۰.
۸۵. هبه رئوف عزت، مشارکت سیاسی زنان، ترجمه محسن آرمین، تهران، نشر قطره، ۱۵۸.
۸۶. ژانت، روان شناسی زنان، ۶۵.
۸۷. قطب، سید، جاهلیت قرن بیستم، ۲۲۶.
۸۸. اندره میشل، جنبش اجتماعی زنان، نشر نیکا، ۱۱۷ و ۱۱۹.
۸۹. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۷۷ و ۹۵ و ۱۷۲.
۹۰. برتراند راسل، زناشویی و اخلاق، ۱۸۲.
۹۱. صبور اردوبادی، احمد، نگاه پاک زن و نگاه های آلوده به او، ۲۷۷؛ فصلنامه کتاب زنان، شماره ۱۳، صفحه ۸.
۹۲. فصلنامه کتاب زنان، شماره ۱۳، صفحه ۸.
۹۳. زهیرالأعرجی، النظام العائلی، قم، مطبعة الأمیر، ۱۴۱۵ هـ ق ، ۴۲.
۹۴. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۳۲۷.
۹۵. سالوادور مینوچین، خانواده و خانواده درمانی، ۷۸.
۹۶. خانواده موعود مارکسیسم، ۶۴.
۹۷. همان، ۱۱۵.
۹۸. همان، ۱۰۴.
۹۹. همان، ۱۲۴.
۱۰۰. سالوادور مینوچین، خانواده و خانواده درمانی، ۷۸.
۱۰۱. خانواده موعود مارکسیسم، ۱۴۰.
۱۰۲. همان، ۱۳۴.
۱۰۳. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، انتشارات صدرا، ۱۴/۴.

۱۰۴. مدیریت حوزه های علمیه خواهران، مجموعه مقالات، ۴۵۲.
۱۰۵. احمد فائز، دستور الأسرة فی ظلال القرآن، مؤسسه الرساله، ۸۳.
۱۰۶. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، ۴۹/۴.
۱۰۷. جان گری، عشق هرگز کافی نیست، ۶۸.
۱۰۸. نجاتی، حسین، روان شناسی زناشویی، تهران، انتشارات بیکران، ۱۳۷۶، ۴۶-۴۵.
۱۰۹. مساواتی آذر، مجید، جامعه شناسی انحرافات، ۲۷۵.
۱۱۰. هری. س. تری یاندیس، فرهنگ و رفتار اجتماعی، ترجمه نصرت فتی، تهران، نشر رسانش، ۲۱۶.
۱۱۱. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۲۲۲.
۱۱۲. منتسکیو، روح القوانین، ترجمه علی اکبر مهتدی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲، ۶۳۴ و ۶۳۲.
۱۱۳. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۹۶/۱۵.
۱۱۴. حرّ عاملی، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۳۵/۲۰؛ نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۹۱/۱۴؛ سنن دارمی، بیروت، دارالفکر، ۱۳۷/۲.
۱۱۵. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ۷۲.
۱۱۶. جان گری، عشق هرگز کافی نیست، ۲۷.
۱۱۷. همو، مردان مریخی و زنان ونوسی، ۱۰۷ و ۱۰۸ و ۱۱۱.
۱۱۸. همان، ۱۲۶.
۱۱۹. همان، ۱۵۴ - ۱۳۲.
۱۲۰. همان، ۵۱ و با هم برای همیشه، ۷۲.
۱۲۱. همان، ۵۱ و ۷۹.
۱۲۲. همان، ۱۸۹ و ۱۵۹.
۱۲۳. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۴۲.
۱۲۴. جان گری، عشق هرگز کافی نیست، ۲۷۶ - ۲۷۱.
۱۲۵. همو، با هم برای همیشه، ۴۱.
۱۲۶. همان، ۱۲۳.
۱۲۷. همو، مردان مریخی و زنان ونوسی، ۳۲.
۱۲۸. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ۱۶۲/۲۰.
۱۲۹. همان، ۹۳.
۱۳۰. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، المحجّه البیضاء، قم، جامعه مدرسین، ۱۱۰/۳.
۱۳۱. طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، مؤسسه اعلمی، ۲۳۸.
۱۳۲. جان گری، با هم برای همیشه، ۷۰.
۱۳۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ۱۷۳/۲۰.
۱۳۴. روزنامه انتخاب، ۱۳۸۰/۱۲/۲۶، به نقل از: فصلنامه کتاب زنان، شماره ۱۵، صفحه ۷۵.
۱۳۵. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۲۱/۲۱۷.

۱۳۶. جان گری، عشق هرگز کافی نیست، ۹۰ و ۹۷ و ۱۰۰ و ۳۰۲.
۱۳۷. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، ۱۷/۲۰ و ۷۷.
۱۳۸. راغب اصفهانی، المفردات، واژه «عفف».
۱۳۹. ویل دورانت، لذات فلسفه، ۱۲۹؛ مطهری، مرتضی، مسأله حجاب، ۶۹.
۱۴۰. ر.ک: تفسیر مجمع البیان، ذیل آیه مزبور.
۱۴۱. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، ۱۹۴/۲۰.
۱۴۲. ر.ک: عبدالواحد آمدی، غررالحکم؛ مجلسی، روضه المتقین، ۳۷۰/۸، به نقل از: بهشتی، احمد، خانواده در قرآن، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۸۵.
۱۴۳. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، ۱۴/۴؛ همو، نظام حقوق زن در اسلام، ۲۴۷.
۱۴۴. همو، مسئله حجاب، ۸۸-۹.
۱۴۵. طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الأخلاق، ۲۳۸.
۱۴۶. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، ۱۴/۴.